

Muxtar Ömərxañ ođlu Auezov və Abay Kunanbayev fenomeni

Fəridə Hicran (Vəliyeva),
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

XX əsr bədii nəsr sahəsində xüsusi yeri olan və Muxtar Auezovu dünya ədəbiyyatında tanıdan “Abay” romanı, qədim tarixə, zəngin mif və xalq ədəbiyyatı ənənələrinə malik Qazax xalqının həyat və məişəti ilə yanaşı XIX əsrin 60-80-ci illərində qazax qəbilələrinin taleyi ilə bağlı xüsusi fəaliyyəti olan Kunanbaym və onun ođlu Abayın həyatını da çox şəffaf şəkildə əks etdirir.

Abay XIX əsr Qazax yazılı ədəbiyyatının inkişafında, tənqidi realizm prinsipləri daxilində ədəbiyyatın yeni məzmun, yeni forma qazanmasında müstəsna xidmətləri olan bir sənətkardır. O XIX əsr qazax realist ədəbiyyatının ən böyük şairidir. 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr əsərinin müəllifi olan Abay Kunanbayev demokratik ideyalar carçısı kimi xalqının istək və arzularını, çətinliklərini, mübarizə əzmini realist tərzdə qələmə alan və hər zaman xalqının taleyini düşünən bir mütəfəkkir olmuşdur.

Ümumiyyətlə XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatının üç böyük nümayəndəsi - Çokan Vəlixanov, İbray Altınсарın və Abay Kunanbayevin irsi Qazax ədəbiyyatında dərin iz qoymuşdur.

Abay Kunanbayev 10 avqust 1845-ci ildə Tobıkdı qəbilə başçısı ailəsində dünyaya gəlib. Atası Kunanbayın ciddi, həm də sərt xarakterli şəxs olması və bu sərtliyin sonralar Abay Kunanbayevə də münasibətdə özünü göstərməsi onun qəlbində atasına qarşı kəskin küdurət yaratmışdır. Abayın əsl adı İbrahim olub. Anası Ulcan xatunun onu nəvazişlə “Abay” kimi çağırmasından sonra qəbilədə Abay adı ilə tanınmışdır. Abay sözünün lüğəti mənasının nəzakətli, mehriban mənalərini ifadə etməsi və Abay Kunanbayevin sevimli anasını uşaq yaşlarından itirməsi, ədibin sonralar bu adı özünə təxəllüs seçməsinə səbəb olmuşdur.

Abayın atasının sərt və qəddar siması

Muxtar Auezovun “Abay” romanında çox aydın şəkildə izlənilir. Bu məlum həqiqətə baxmayaraq o, nə qədər qəddar olsa da, ođlunu təhsilli görmək istəmiş və bu arzu ilə 1857-ci ildə onu Semipalatinskə Əhməd Rza mədrəsəsinə təhsil almağa göndərmişdi. Abay isə, mədrəsədə əlavə olaraq fərdi şəkildə ərəb, fars və cığatay dillərinin də incəliklərini öyrənməyə başlayıb və bir müddətdən sonra mədrəsə təhsilini yarımçıq saxlayıb, burada fəaliyyət göstərən rus məktəbinə getmişdir. Heç şübhəsiz, bu təhsil gənc Abayın rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanışlığına şərait yaradıb, onun dünyagörüşünə müəyyən təsir göstərmişdir.

Abay Semipalatinskə 5 il oxuduqdan sonra atasının təkidi ilə təhsilini yarımçıq qoyub Tobıkdıya qayıdır. Atasının məqsədi ođlunu qəbilə rəhbəri kimi formalaşdırmaq olsa da, qeyri adı təfəkkürə malik olan Abayla atası arasındakı ziddiyyətlər kəskinləşir və 1873-cü ildə Abay Kunanbayev atasına etiraz edib ondan ayrılır. Bu ziddiyyətlərin kökündə atasının feodal dünyagörüşü, onun Abayın anasına olan ögey və qəddar münasibəti, qonşu qəbilələrə, o cümlədən Abayın özünə qarşı sərt rəftarı və s. dayanırdı. Bütün bu yaşantılar Muxtar Auezovun “Abay” romanında incəliklərinə qədər bədii ifadəsini tapır və əsərdə göstərilədiyi kimi, babasının Auezovda Qazax ədəbiyyatının banisi Abay Kunanbayevə qarşı aşılacağı məhəbbət, şeirlərini nəvəsinə əzbərlətməsi müəllifin gələcəkdə bu cür möhtəşəm roman yaratmasına səbəb olur.

Roman iki kitabdan ibarətdir

Birinci kitab 1942-ci ildə, ikinci kitab isə 1947-ci ildə nəşr olunmuşdur. Romanda Abay Kunanbayevin uşaqlıq və gənclik illəri əksini tapsa da əsas yeri Qazax qəbilələrinin taleyi tutur. Romanın ikinci silsiləsi “Abayın yolu” adlanır və iki hissədən ibarət bu silsilədə isə atası Kunanbaydan ayrılıb yeni bir əqidə ilə yaşayan Abayın ictimai-siyasi fəaliyyətinin coşqun bir dövrü əks olunur. “Abay” və “Abayın yolu” romanı Qazax xalqının ictimai həyatının fonunda bir nəslin taleyindən çox kənara çıxaraq zəmanənin dərin ziddiyyətlərini göstərmək baxımından da çox dəyərlidir. Romana görə sənətkar ardıcıl şəkildə təqib və təzyiqlərə məruz qalmış və bir çox epizodlar, obrazlarla bağlı süjetlərdə dəyişikliklər edilmişdir.

Digər tərəfdən Abay zəmanəsinin görkəmli mübariz və qabaqcıl ictimai xadimi olduğundan onun bədii təcəssümü ictimai-sinfi, mübarizənin yollarını hərtərəfli əks etdirə biləcəyi qədər önəmlidir. Bunları nəzərə alan, Auezov bu əsəri işləməyi vacib hesab etmişdir.

Hətta Pənah Xəlilovun bu romanla bağlı araşdırmasında belə bir fikir də vurğulanır: “Abay silsilə romanının süjetini saysız-hesabsız qolu olan nəhəng bir çaya bənzətmək mümkündür.

Başlanğıcını ayrı-ayrı çeşmələrdən alan qollar ümumi məcra ilə birləşərək nəhəng çayın ahənginə tabe olduğu kimi, sərbəst şəkildə inkişafa başlayıb getdikcə güclənən müxtəlif süjet xətləri də axırda bilavasitə Abayla bağlanır və ana xəttə qovuşur.”

Əsərdə yer alan çox düşündürücü məqamlar var, Abayla Toqjanın tanışlıq səhnəsindən bəhs edərkən, müəllif süjetin konstruksiyasının önündə qəhrəmanın psixoloji durumunu təbiətlə vəhdətdə göstərir. Ədəbi düşüncə ənənələrinə uyğun olaraq qəhrəmanın eşq aləmi yaz fəslinə paralel bir vüsətlə təsvir edilir. Bu paralelizmə müraciət etməklə ədib əvvəl qəhrəmanın xoş ovqatını, mənəvi dünyasındakı həzz gücünü və yaz çiçəkləri kimi yenicə pöhrələnməyə başlayan sevgi duyğularını ifadə etməyə təşəbbüs edir, sonra isə qəhrəmanın daxili dünyasında baş qaldıran bu hissləri təbiət təsvirləri ilə paralelləşdirir: “Abayın ürəyi qeyri-adi bir duyğu ilə dolmuşdu. Sevgili... Abay insanı həyəcana gətirən bu sözə dəfələrlə kitablarda rast gəlmiş və başqalarından eşitmişdi. Bu gün isə həmin söz kitab səhifələrindən çıxaraq özünün bütün məna və gözəlliyi ilə üzünü incə, qaməti gözəl, baxışı insanın qəlbini çalan gənc bir vücudun canlı təcəssümündə, gülüşündə, hərəkət və təbəssümündə özünü göstərir”. Müəllifin bu fikirlərindən məlum olur ki, Abayın Toqjana olan saf sevgisi bu an yaranmışdır, içində özünə də məlum olmayan ilahi bir duyğu baş qaldıraraq onu silkələmişdir. Abay Toqjanı sevdi...

Müəllif Abay obrazının timsalında duyan, sevən, sevilən kədərli, düşünən bir harmonik şəxsiyyət obrazı yaratmağa təşəbbüs edir. Ədibin unutmadiğı bir məsələ də diqqəti cəlb edir.

Təbiətə yaxın

qəlbın özünə əbədi və gözəl həmdəm tapmasının mütləqliyi... Təbiətlə dostlaşmanın, təbiəti sevənin özünü tək və tənha hiss etməməsi... Təbiətə vurulmayanın onun ecuzkarlığı qarşısında qəlbi rıqqətlə döyünməyən insanın kamillik zirvəsinə üz tutmaması, yanlış yola yönəlməsi kimi natamamlığı, qeyri-həyatiliyin nümunəsi kimi görünən bir məxluq olması... sadəcə bir məxluq! Auezovun möhtəşəmliyi də elə bu duyumları ilə başlayır.

“O, həyəcan içərisində üzünü ulduzlu göyə tərəf çevirdi Dağlardan əsən mehdə tərəvətli bahar nəfəsi duyulurdu. Abay bu təmiz havada həvəslə nəfəs alırdı. Ay öz seyrində idi. O yavaş-yavaş ən yüksək pilləyə, əlçatmaz ənginliyə doğru üzürdü. O yüksəldikcə ürəkləri də özü ilə bərabər aydın və buludsuz göylərə çəkib aparırdı. Ayın bu işığı düz ürəyə soxulur, insanın qəlbini sevinc və kədərlə doldururdu...” Bu sevgidirmi, odurmu?... Əgər bu sevgidirsə, onda həmin sevginin beşiyi də gecə sakitliyi ilə əhatə olunmuş bu aləmdir... - deyə həyəcana gəlmiş qəlb öz-özünə pıçıldaırdı...” “Yaz gecəsinin tərəvəti içərisində Abay yalnız onun özü üçün açılmalı olan qeyri-adi, gözəl bir sübhün yaxınlaşdığını hiss edirdi... Aylı gecə, sanki, süd gölündə üzürdü. Hisslərin qüdrətli axını Abayın sinəsinə sığmırdı. Onun qəlbi gah döyünür, gah da dayanırdı. “Bu nə deməkdir? Bunu necə başa düşməli? Mənə nə olmuşdur? “...Toqjanın ağ əlləri, incə boynu Abayın gözü qarşısında canlanmışdı. Onun sübhü Toqjan idi”. Bütün bu təsvirlər qəhrəmanın daxili aləmini səciyyələndirsə də, burada Abayın içərisində baş qaldıran sevinc hissləri təcəssüm olsa da “Ay” obrazının təsviri əsərin sonrakı süjetindəki uğursuzluğa bir işarədir. Məlumdur ki, yalnız ay işığına möhtac olan qaranlıq gecə və ay özü istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda əsasən kədər rəmzi kimi verilir. Süjetdə isə Abayı təbiətin bütün tərəfləri rıqqətə gətirir, gah döyünən, gah da dayanan ürəyi sinəsinə sığmır. Abay Toqjana aşıqdır, o, Dildanı sevmir. Ona bu aşıqlıq hökmünü ürəyi verib. Lakin Abayın ürəyinin hökmündən daha güclü olan atasının çıxardığı qərar var. Abay bu qərarı poza bilməzdi, zamanın hökmü də buna yol verməzdi. Odur ki, müəllif əsər boyu Abayın həyatında baş verən bu sevginin izlərini vurğulamış, onun şair kimi yetişməsindəki roluna və Toqjana bənzəyən qızların qəlbini yenidən ehtizaza gətirməsinə işarə vermişdir. Abay atasının iradəsinə qarşı çıxa bilməyib Dilda ilə evlənir, lakin xoşbəxt olmur. Romanın məzmunundan aydın olduğu kimi Abay ikinci dəfə ailə qurur. Sevgisinə ulaşmayan Abay ömür yolunu çox sönük hisslərlə yaşasa da onun Toqjana bənzədərək aldığı Aykərim ona həm həyat yoldaşı, həm də sirdaş olur. Abayın Dildanı boşamadan Aykərimlə evlənməsi ona çox baha başa gəlmişdi. Dilda bütün vəcdlə onların arasına nifaq salmağa çalışır və buna da nail olurdu. Müəllif Aykərimin Abaydan inciyib üz döndərdiyi məqamı belə təsvir edir: “Təbiətin özü də sanki, Abayın kədərli həyatına şerik olmuşdu. Sərt payız fəslə başlamışdı, Eralın və Oykodığın üstünü duman almışdı, soyuq səhra küləyi əsirdi, gecələr uzun və yağışlı keçirdi”

Müəllif çox böyük ustalıqla

əsərin ikinci hissəsində Abayı mübariz bir mücadilə səyahatına çevirir. Abay özünə tətbiq edə bilmədiyi xoşbəxtliyi başqasının həyatına vermək istəyir. Əsərin ən maraqlı süjeti Abayın bu mübarizəsi və Əmirlə Umüeyin arasında baş qaldıran sevgi hisslərinin tərənnümüdür. Ədib yenə ənənəvi olaraq əvvəlcə bahar çağı təbiətdə baş verən oyanışla sevgililərin halını assosiasiya edir və bu zaman məhz çiçəklərin, güllərin xüsusiyyətlərindən, zahiri forma və görünüşlərindən, yaşam müddətlərindən ustalıqla istifadə edir. Lakin bu gənclərin sevincli xoşbəxt günləri uzun çəkmədiyi bir məqamda isə təbiətin sərt üzünü nümayiş etdirərək onların əzab və iztirablarını sanki bu çovğunlara bənzədir.

Diqqət edək, Umiteyi sevmədiyi bir oğlana ərə verirlər. Müəllif burada birbaşa dövrün ictimai siyasi həyatındakı eybəcərlikləri ifşa etməyə səy göstərir. Əsərdə qızın sevgilisi Əmir ayrılığa dözə bilmir. O, bütün adət-ənənələrə zidd çıxaraq ər evinə aparılan Umiteyi qaytarmağa çalışır. Umitey də Əmirə olan məhəbbətini gizlətmir. O hamının gözü qarşısında Əmirə sarılaraq ondan ayrılmaq istəmir. Bu süjet ilə müəllif qəlb ağrından bir çox xoşagəlməz ənənələrin zəncirini qırmağa təşəbbüs edir. Əmirlə Umiteyin açıq-aşkar məhəbbəti qızın nişanlısı Dutbaya çox ağır gəlir. Lakin ağıllı və tədbirli cavan, tayfa arasında narazılıq salmaq istəmir. O, Kunanbayın yanına adam göndərir və Əmirə cəza verilməsini xahiş edir. Burada çox qəribə bir məqamla da üz-ləşirik. Bəzən ziddiyyətləri qəbilə özü həll edə bilmədiyindən məsələyə hökumət adamları - çar çinovnikləri qarışmalı olurlar. Əslində bir ənənə olaraq bu halın bir çox türk xalqlarının taleyində izləndiyini, o cümlədən Qarabağ xanlıqlarında Xurşudbanu Natəvanın nigah problemində çar çinovniklərinin mövqeyini yada salır.

Çox maraqlıdır ki, Əmir, Kunanbayın böyük oğlundan olan nəvəsi idi. Romanda qəzəblənmiş Kunanbay nəvəsini yanına gətirtirir və onu boğmağa başlayır. Bu eşq hekayəsi sanki ayrıca işlənmiş bir əsərdir və oxucunun bütün diqqətini çəkən bu süjet onu yorulmağa belə qoymur və əksinə əsərə daha çox bağlayır. Süjet sərbəst verilsə də müəllif sonda bu xətti də Abayla bağlayır. Böyük konfliktə çevrilən bu eşq səhnəsində Abayla Kunanbay üz-üzə durur, çəkinmədən atasının cinayətlərini açıq-aydın şəkildə səsləndirir. Onun əlindən Əmiri güclə alan Abay sanki içində boğduğu sevgisinin qisasını almaq, ona ömrü boyu mane olub hər işinə qarışan atasına qarşı çıxmaq istəyirdi: “Ağzında Allahın adı, əlində isə qan? Nə üçün? Axı şəriət də sevgini qadağan etmir.

Bu şəriət sənin bir dəfə tökdüyün günahsız qanı doğrultdu, bəsdir!” Müəllif burda din və din xadimləri məsələsini ortaya atıb hər iki problemin mahiyyətini ayrılıqda açmağa cəhd edir. Diqqət edək, əslində məlumdur ki, bütün türk xalqlarına nisbətən qazax xalqı arasında din kifayət qədər təşəkkül tapmamış, daha çox köçəri həyat tərzini yaşayan bu insanlar məscid, pir və s. bir çox dini məbədlərdən uzaq olmuşdular, lakin eşqin ilahi bir hiss olduğunu vurğulayan M. Auezovun geniş dünyagörüşü, düşüncə tərzini bu epizodda çox rəvan bir tərzdə öz əksini tapır, müəllifin özündən çox-çox əvvəl yazıb-yaradan təsəvvüf təlimindən xəbərdar olduğunu aydınlaşdırır. Abay ziyalıdır, maarifçidir, xalqın bütün adət-ənənələrini bilir və ilk təhsilini də mollaxanada alıb, dinin mahiyyətini bildiyi qədər din xadimlərinin iç üzünü də tanıyır.

Odur ki, eşqin ilahi bir bəxşiş olduğunu anlayır və atasının qəbahətlərini çəkinmədən ona başa salaraq bir başa şəriət problemini ortaya qoyur. Gerçəkliyin uyğun detallarının əsasında həyat reallığının mahiyyətini açır.

Müəllif Abayın dili ilə “Qisasül Ənbiyyə”dən, “Qırx hədis”dən, “Layhunamə”dən, Sokrat, Əflatun və Ərəstun kimi filosoflardan nümunələr gətirir. Roman, M. Auezov irsinin öyrənilməsi ilə bərabər Qazax xalqının adət-ənənə və mifologiyası ilə bağlı bir çox problemlərin ictimaiyyətə tanıtılmasına da xidmət edir.